

Els centres i els espais de Memòria Democràtica a Catalunya

F. XAVIER MENÉNDEZ I PABLO

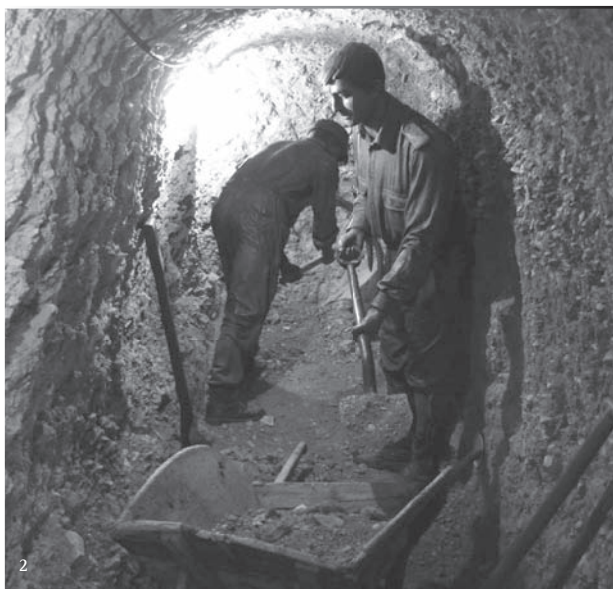
1

1. Poble vell de Corbera d'Ebre. Amb la senyalització de l'any 2005. Fotografia: F. Xavier Menéndez.

INTRODUCCIÓ

Com és conegut, després de la mort de Franco, Espanya va recuperar la democràcia en un procés de transició pacífica qualificat de “modèlic”, que va requerir, entre altres penyores, la renúncia a passar comptes amb els culpables dels quaranta anys de dictadura i la manca de reconeixement públic dels combatents per la llibertat. Per tal de “consolidar la democràcia” i per facilitar la “reconciliació nacional”, es va passar pàgina sense posar prou en valor el paper històric de la resistència antifranquista.

Cert és que, des de l'estament científic i les universitats, s'han fet investigacions històriques i publicacions amb gran rigor. Però, fruit d'aquell “pacte de silenci”, les administracions públiques han menystingut la reparació i la compensació de les víctimes i dels lluitadors, així com la recuperació del patrimoni històric i memorial. Quants anys hem esperat per recuperar els Papers de Salamanca? És per això que, amb un quart de segle de retard, s'han començat a definir, amb molts entrebancs, les primeres polítiques públiques de memòria a l'Estat espanyol, precisament en un moment de greus retrocessos impulsats per la dreta espanyola, que persegueix amb acarnissament el jutge Garzón, que patrocina tertúlies i assajos amb un revisionisme negacionista tronat, que boicoteja la retirada de simbologia franquista, que acusa a tort i a dret de “reobrir velles ferides”, que qualifica de revenja qualsevol acció reparadora. Davant l'ofensiva, el govern s'ha amansit. No s'ha atrevit a anul·lar per llei les sentències franquistes, però sí que les declara

2. Memorial de l'Exèrcit Popular. Pujalt (Anoia). Interior d'un refugi antiaeri, amb una escenificació de la seva construcció, amb maniquins. Fotografia: Memorial de l'Exèrcit Popular.

3. Memorial de l'Exèrcit Popular. Pujalt (Anoia). Barracot del campament republicà, reconstruït sobre el sòcol de pedra original. Fotografia: Memorial de l'Exèrcit Popular.

il·legítimes. Aquesta mesura i d'altres estan contingudes a la Llei 52/2007, de 26 de desembre –més coneguda com a Llei de la Memòria Històrica–, “*por la que se reconocen y amplian derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura.*” (BOE núm. 310 de 27.12.2007).

Una de les activitats més polèmiques per recuperar la memòria han estat les exhumacions de fosses, d'ençà d'aquella primera que es va obrir a Priaranza del Bierzo (Lleó) l'any 2000. Mentre a Espanya s'han recuperat milers de cossos i s'han dignificat centenars de fosses, a Catalunya, la Generalitat s'ha esmerçat a refredar i menystenir aquesta activitat.

EL MEMORIAL DEMOCRÀTIC DE CATALUNYA

En canvi, Catalunya sí que ha estat la comunitat pionera de l'Estat espanyol a l'hora de crear una institució pública específica per recuperar la memòria democràtica. El procés no ha estat fàcil ni lineal (com difícil és el present, amb el canvi de govern operat a finals de 2010).

En els darrers anys del govern Pujol, es va crear el Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre (COMEBE) –format per la Generalitat, el Consell Comarcal de la Terra Alta i diversos ajuntaments– i la Comissió Interdepartamental sobre la Localització de Fosses de Persones Desaparegudes durant la Guerra Civil i el Franquisme, depenent de Presidència, que va heretar el conseller en cap en el primer govern tripartit.

Durant el primer mandat del govern tripartit (2004-2006), cada membre de la coalició anava a la seva. Mentre la Conselleria en Cap (ERC) posava pals

a les rodes pel que fa a les fosses, i Cultura (PSC), a més de gestionar els equipaments propis (MHC, ANC...), impulsava la recuperació dels Papers de Salamanca, la nova Conselleria d'Interior, Relacions Institucionals i Participació (ICV) redactava el projecte de creació del Memorial Democràtic. L'avantprojecte, signat per Ricard Vinyes (coordinador), Montserrat Iniesta, Manel Risques, Francesc Vilanova, Pere Ysàs i Laia Aranyó (secretària), fou presentat el juliol de 2004 a Barcelona amb el títol "Un futur per al passat". A partir de models internacionals, es pretenia crear una gran institució memorial, amb una seu potent a Barcelona, que aplegués de manera centralitzada i concentrada tots els aspectes de la memòria, des de la commemorativa a la científica, passant per la difusió. Un espai que era alhora museu, centre de documentació i memorial. Aquest projecte va ser qüestionat per molts sectors, que el van titllar de dirigista i poc plural, des del punt de vista polític. Però, fonamentalment, el que comportava era la creació d'un nou ens, mastodòntic, que se superposava a les realitats existents: el Museu d'Història de Catalunya, l'Arxiu Nacional de Catalunya, els centres de recerca i documentació de les universitats...

Mentrestant, s'anaven desenvolupant algunes accions museogràfiques al territori. El Museu d'Història de Catalunya assessorava la creació i el desenvolupament d'algunes entitats i centres d'interpretació, com els museus de l'Emigració (Sant Adrià del Besòs) i de l'Exili (la Jonquera), a més de l'esmentat COMEBE, projectes impulsats bàsicament pels ajuntaments respectius. També es va museïtzar, amb el suport de Cultura, el campament de l'Exèrcit de la República de Pujalt (Anoia).

Amb el segon govern tripartit (2007-2010), el programa del Memorial De-

4. Parc dels búnquers de Martinet i Montellà (Cerdanya). Vista exterior del Centre d'Interpretació (2008). Fotografia: F. Xavier Menéndez.

mocràtic del Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació guanya competències, xuclant el programa de fosses i indemnitzacions de Vicepresidència i els espais museístics del territori que assessorava el MHC (Museu de l'Exili de la Jonquera i el COMEBE). El MD guanya coherència, amb accions diversificades, sobretot de suport a les associacions del sector. Pel que fa a la futura seu, el gran projecte de l'edifici del Memorial, es produeix, per fortuna, un gran canvi d'estratègia, gràcies fonamentalment a la reorientació impulsada per la Comissió Assessora del Memorial Democràtic (creada per ordre publicada al DOGC núm. 4.426 de 14.07.2005), presidida per Borja de Riquer. Es rebaixa considerablement el caràcter de gran contenidor del MD i s'aposta per un model més transversal, sostenible i cooperador amb la realitat existent. Aquest patró és el que traspua la Llei 13/2007, del 31 d'octubre, del Memorial Democràtic (DOGC núm. 5.006 de 12.11.07). Dos anys més tard, s'aprova la Llei de Fosses (Llei 10/2009, del 30 de juny; DOGC núm. 5.417 de 9.7.2009).

Com a conseqüència del gir esmentat, es va materialitzant un altre model d'institució memorial, més lleugera, configurada a partir d'una seu discreta a Barcelona i d'una xarxa d'espais i centres al territori. És, bàsicament, una oferta de difusió del patrimoni memorial del país amb recursos museogràfics, i és precisament aquesta oferta la que volem ressenyar en aquest article.

LA XARXA D'ESPAIS DE MEMÒRIA DEMOCRÀTICA DE CATALUNYA

La Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya es crea a partir de l'ordre IRP/91/2010, de 18 de febrer (DOGC núm. 5.576 de 26.2.2010, però es va configurant des del 2007, a partir, sobretot, del Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera i dels centres d'interpretació de la Batalla de l'Ebre (COMEBE). En aquests moments, està formada per setanta-un espais i centres, que després comentarem.

La seu central del Memorial (i de la Xarxa), ubicada a la Via Laietana, 69, de Barcelona, es va inaugurar el 20 de març de 2010. Presenta una exposició permanent petita i lleugera, i deriva la càrrega patrimonial del MD cap al territori, cap a la Xarxa d'Espais. Com hem dit, no és el gran edifici contenidor, emblemàtic, memorial i commemoratiu que s'havia previst en un primer moment. Però té els serveis mínims suficients per fer de capçalera i de derivadora, pel que fa a l'oferta estrictament patrimonial, cap als centres i espais que s'estan rehabilitant per tot el territori, a iniciativa dels ajuntaments, i amb el suport del MD. El nou Espai Memorial Democràtic permet assolir l'objectiu de fer visible la institució i dotar-la d'un centre estable on dur a terme una programació d'activitats cíviques, culturals, educatives i de participació social en l'àmbit de la memòria democràtica. La seu compta amb una instal·lació al vestíbul, amb gran suport videogràfic, que explica què és i què fa el Memorial; una sala d'actes polivalent equipada; un petit espai expositiu i educatiu; el Centre de Documentació i el Banc de Dades Audiovisuals, i altres sales de caràcter tècnic.

El propassat 25 de febrer de 2011, la seu del MD va tancar les portes a causa d'un informe municipal que ordenava el cessament d'activitats, per un seguit d'anomalies i deficiències tècniques greus de l'edifici. El tancament fulminant de la institució va provocar un reguitzell de crítiques de part d'algunes entitats, que desconfien dels arguments tècnics i vinculen el fet a un suposat desmantellament del MD portat a terme pel nou govern. Efectivament, estem en un moment de retallades i reorientacions provocades per la crisi econòmica i pel canvi polític, i, en aquests moments, es desconeix el futur del MD i la seva Xarxa. Cal dir, però, que el departament corresponent s'ha compromès a tirar-lo endavant i ja ha anunciat que algunes exposicions i activitats del MD es faran, provisionalment, al MHC.

Pel que fa a la Xarxa, crec que ens hem de felicitar pel fet que el MD hagi prioritzat els diversos centres territorials abans que la seu central. El Memorial Democràtic ha optat per un model descentralitzat per documentar i explicar els llocs memorials en l'espai públic, senyalitzant i museïtzant indrets i vestigis relacionats amb la Guerra Civil i el franquisme –abastant un llarg període cronològic que va de 1931 a 1980–, com no podia ser d'una altra manera, perquè és al territori on són els elements físics i materials per fer-ho.

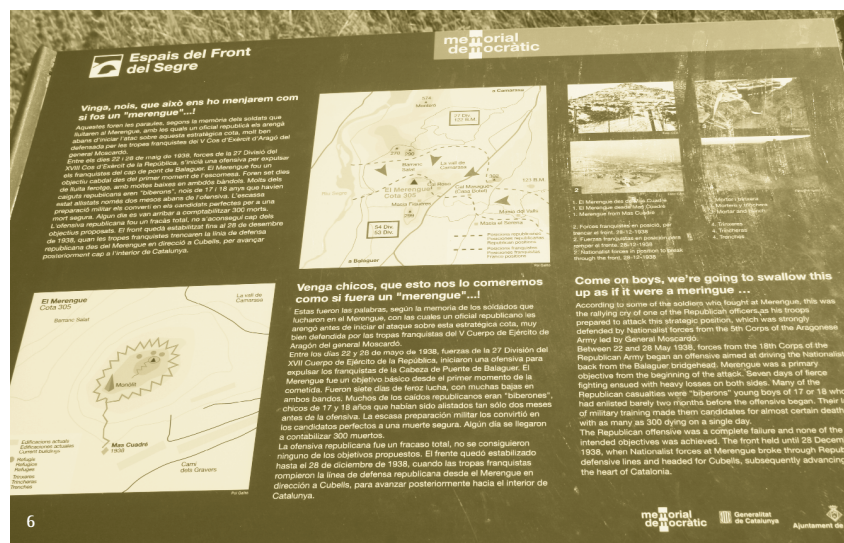
El que encara està per desenvolupar és un autèntic treball horitzontal en xarxa, entre els tècnics (bàsicament municipals) dels diversos centres d'interpretació i espais de la Xarxa, sota el lideratge del MD, en aspectes com la formació, les activitats, la recerca o la dinamització turística. Val a dir, però, que el MD ha impulsat una política de producció i d'itinerància d'exposicions temporals, com ara “Quan plovien bombes”, “La maternitat d'Elna. Els símbols de Franco” i “Fosses comunes, un passat no oblidat”, que no han parat de recórrer la geografia catalana.

El principal objectiu de la Xarxa és recuperar i conservar espais de memòria, amb la missió d'oferir coneixements, reflexió, reparació i homenatge, sempre amb una voluntat didàctica, per tal de lluitar contra l'oblit de la nostra memòria col·lectiva, pensant, principalment, en els més joves i en les generacions que ens succeiran.

Però val a dir que un dels grans objectius d'aquests centres és la dinamització turística del territori. Com que estem treballant amb material molt sensible, és evident que aquest vessant és valoritzat molt més des dels ajuntaments que impulsen la recuperació i la rehabilitació dels espais que no des del mateix MD. Sense voler frivolitjar els grans reptes del MD, com ara l'homenatge i la reparació, cal perdre la por a parlar de “turisme memorial”, perquè, en realitat, el que es pretén és que aquests indrets tinguin visitants, i que amb ells es dinamitzi també l'economia del territori. Alguns, com el de Pujalt, així ho han verbalitzat des del primer moment. Només podrem comunicar els valors de la lluita antifranquista si som capaços d'atreure pú-

5. Turó del Merengue (Camarasa, Front del Segre). Monòlit vertical de senyalització dels espais del Memorial Democràtic (2009). Fotografia: F. Xavier Menéndez.

6. Turó del Merengue (Camarasa, Front del Segre). Model de retolació dels espais del Memorial Democràtic (2009). Fotografia: F. Xavier Menéndez.

blic. Això sí, amb rigor. Com? Molt senzill: amb recursos museogràfics que expliquin científicament els fets. Amb seriositat, amb equanimitat històrica, sense artificis, sense morbositat, amb respecte a les víctimes, amb transmissió de valors democràtics. Sense frivolitats (res de botigues que venguin bales, per exemple). Crec, sincerament, que la Xarxa, des del punt de vista museogràfic, s'està desenvolupant d'aquesta manera.

ELS PRINCIPALS CENTRES I ESPAIS

La Xarxa d'Espais de Memòria està composta per un rosari de centres i indrets, setanta-un a data de març de 2011. L'únic que pot ser qualificat de museu (tot i que no disposa de col·lecció i que no forma part del Registre de Museus de Catalunya) és el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera, que fou inaugurat el 2008. Es tracta d'un centre d'interpretació monogràfic sobre l'exili republicà, i més concretament sobre la retirada de les tropes republicanes i el seu pas per la frontera pirinenca el 1939. L'edifici, de nova planta, no té una relació directa amb el tema, però sí la població, la Jonquera, l'última ciutat que els civils i les tropes en desbandada trepitjaren abans de desarmar-se i passar a França. De fet, el museu és al carrer principal, per on van passar milers i milers de refugiats a principis de 1939 cap als camps de concentració francesos i cap a l'exili. El centre no disposa, pràcticament, d'objectes originals, i el que ofereix és un discurs, dens, feixuc, sobre els diversos aspectes de l'exili, amb el concurs de fotografies, textos i suport audiovisual.

El museu de la Jonquera d'alguna manera lidera tot un seguit d'espais al Pirineu dedicats al pas de frontera i a l'exili, com el memorial del coll de Belitres-Portbou i la ruta W. Benjamin a Portbou, i, en general, tots els espais senyalitzats a l'Empordà, com Agullana, el Portús, la Vajol, etc. També facilita visites a l'altra banda: les platges d'Argelers o Sant Ciprià, la Maternitat d'Elna, etc.

Un altre centre inclòs a la Xarxa –tot i que tampoc està registrat– és el Museu d'Història de la Immigració, amb seu a Sant Adrià del Besòs, i de titularitat municipal. El seu projecte museogràfic encara està per desplegar –pendent d'una ampliació arquitectònica– i avui és més un centre de documentació que un museu, però darrerament ha adquirit una peça emblemàtica: el vagó d'un tren *sevillano*, que es pot visitar.

7 i 8. Turó del Merengue (Camarasa, Front del Segre). Detall de les trinxeres reconstruïdes (2009).
Fotografia: F. Xavier Menéndez.

Un dels espais pioners en ser museïtzat fou el Memorial de l'Exèrcit Popular de Pujalt. Es tracta d'un jaciment arqueològic en la més estricta de les accepcions, ja que allà s'han excavat i restaurat les restes d'un campament d'instrucció de l'exèrcit de la República. El projecte, impulsat per un petit ajuntament de dos-cents habitants, va comptar amb un primer suport de la Diputació, ja el 2005, i, posteriorment, va rebre un impuls del Departament de Cultura de la Generalitat, el 2007, que va permetre una primera actuació d'arranjament dels itineraris i de reconstrucció i museïtzació dels refugis, barracots, tendes suïsses, latrines, nius de metralladores, etc., realitzada per l'empresa local Cat Patrimoni, i amb uns costos limitats gràcies als proveïdors del poble. Inaugurat el 2008, ara estan immersos en el projecte del Centre d'Interpretació, en un nou edifici *in situ*. Pujalt és el paradigma de l'ús del patrimoni memorial per revitalitzar el turisme i el teixit econòmic local. I ho diuen sense matisos.

També té caràcter d'un parc eminentment arqueològic el dels Búnquers de Martinet i Montellà, a la Cerdanya, on l'empresa Transversal ha museïtzat una petita part de la línia de búnquers franquistes construïts en els anys 40.

Compten, però, des del primer moment, amb un centre d'interpretació petit, encara que molt ben dissenyat i realitzat des del punt de vista museogràfic.

També se n'han recuperat a la Guingueta d'Àneu i a la vall de Cardós. Cal remarcar igualment en aquest territori la petita presó-museu Camins de la Llibertat a Sort i la Casa Bonifaci Museu de Llimiana. Sense deixar el Pallars, hem d'esmentar també els búnquers franquistes del Front del Pallars (Vilamur) i l'itinerari pel poble reconstruït de Tirvia.

Un altre àmbit d'intervenció han estat els escenaris de la Guerra Civil a Lleida, concretament al front del Segre. El Pla d'espais ha estat realitzat per la Universitat de Lleida, amb un equip dirigit per Conxita Mir, per encàrrec del MD. La realització més potent s'ha portat a terme al turó del Merengue (Camarasa), on s'han reexcavat i reconstruït, amb planxes de fusta i sacs terrers, els refugis i les línies de trinxeres on els franquistes van resistir l'escomesa republicana. La intervenció s'ha fet amb rigor arqueològic i el resultat és altament instructiu, ja que la reconstrucció i les retolacions verticals permeten al visitant conèixer i prendre consciència d'un episodi terrible que cal transmetre i commemorar. També s'ha de destacar la senyalització d'espais i indrets fets a Cervera i, en general, a la Segarra.

Una de les tipologies més extenses al territori són els refugis antiaeris. A part dels que ja hem esmentat, cal citar els d'Agramunt, Flix, Roses, Palamós, Girona, Calella, la Garriga, Sabadell, Sant Adrià del Besòs, Gavà..., tots inclosos a la Xarxa.

Un altre dels espais més recuperats són els camps d'aviació de l'exèrcit republicà. A la Xarxa del MD hi ha els de Celrà, Alfés, la Garriga-l'Ametlla-les Franqueses del Vallès, Sabadell, els Serrals (els Monjos-la Ràpita) i la Sènia, així com les bateries antiaèries de Sant Pere Màrtir (Esplugues de Llobregat).

Recentment (a principis de 2011), s'hi han incorporat els espais de la Vall d'Aran (ruta del Maquis), els espais i refugis de Tarragona, i també un nou equipament cultural de tipologia innovadora, Can Riera Espai de Memòria de l'Hospitalet de Llobregat, consistent en un centre de serveis i recursos especialitzats en MD adreçat als centres docents. Can Riera està dotat amb aules, un centre de documentació i una petita exposició permanent, i ofereix tallers pedagògics i rutes antifranquistes per la ciutat.

Per altra banda, s'han dignificat i monumentalitzat les fosses comunes de Girona, Tarragona i Lleida, a més de les de Camarasa i Cervera.

Un cas a part és el de Barcelona, insuficientment representada a la Xarxa. No tenim espai en aquest article per referir-nos a aquest aparent desencontre entre la ciutat i el MD. La qüestió és llarga i complexa. Barcelona és, sens dubte, el municipi amb més patrimoni memorial del país del període 1931-1980. Al llarg dels anys, les actuacions fetes són innumbrables, sobretot commemoracions a l'espai públic, però molt desiguals i sense un programa

9. Turó del Merengue (Camarasa, Front del Segre). Monòlit commemoratiu a les víctimes de l'enfrontament. Es un exemple més de placa amb text asèptic (2009). Fotografia: F. Xavier Menéndez.

10. Ruta d'espais de la Guerra Civil a Cervera i la Segarra. Espais de la Reraguarda. Retolació urbana (2008). Fotografia: F. Xavier Menéndez.

11. Camp d'aviació de la República de Els Serrals (Santa Margarida i els Monjos). Entrada al refugi i monument commemoratiu (2009). Fotografia: F. Xavier Menéndez.

12. Trinxeres de les Deveses (La Fatarella, Terres de l'Ebre) (2010). Fotografia: F. Xavier Menéndez.

global i coherent. El Museu d'Història de Barcelona (MUHBA) gestiona el Refugi 307 –que no forma part de la Xarxa del MD– i impulsa el projecte de recuperació de les bateries antiaèries del turó de la Rovira, amb suport del MD, i que sí que hi és. Aquest darrer espai obrirà al públic el 2011. Un altre fet rellevant succeït a Barcelona ha estat el tancament del Museu Militar de Montjuïc, el 2008. Tal vegada, la desaparició d'un museu sense que s'hagi debatut prou què fer amb les seves notables col·leccions.

ELS ESPAIS DE LA BATALLA DE L'EBRE

Hem deixat per al final les Terres de l'Ebre. Els espais de la Batalla de l'Ebre (que gestiona el COMEBE, ja esmentat més amunt) ja compten amb cinc centres d'interpretació i amb una quinzena de llocs històrics visitables, com ara refugis, trinxeres reconstruïdes i altres escenaris bèl·lics i commemoratius, entre els que cal remarcar el Poble Vell de Corbera, població anorreada i que no fou reconstruïda, que ofereix, per tant, un paisatge parcialment intacte del que va passar el 1938. El COMEBE també disposa de dos llocs commemoratius: la cota 705 de la serra de Pàndols, amb un monument en homenatge als combatents, i el Memorial de les Camposines, dedicat a tots els participants en la batalla, que exposa històries de vida de soldats de tots dos fronts i acull l'ossera en què es disposen les restes aïllades que de tant en tant apareixen en superfície als escenaris bèl·lics. Tots aquests espais, la majoria a l'aire lliure, estan museïtzats amb plafons metàl·lics i de fusta que expliquen el context del combat en general i el protagonisme de l'espai en particular, amb fotografies d'època i mapes de situació. Penso que el relat museogràfic *in situ* és, en general, suficient i eficient, amb elements ben dissenyats i instal·lats. En canvi, la senyalització (tant dels centres d'interpretació com de la resta d'espais) a les carreteres és bastant deficient, i de vegades costa trobar-los.

També hi ha deficiències museogràfiques al Poble Vell de Corbera, amb diferència l'indret més suggeridor i desaprofitat, i amb més possibilitats. A més de la contaminació o soroll que proporciona la instal·lació artística disseminada per tot l'indret amb les lletres de l'alfabet –molt discutible des del punt de vista estètic–, s'hi troba a faltar una major descripció *in situ* dels diversos edificis avui enrunats i, en tot cas, un centre d'acollida que orienti i contextualitzi la visita dins mateix del jaciment, més enllà del Centre d'Interpretació 115 dies que també es troba a Corbera, però a uns quinze minuts del lloc. L'església, que era visitable i ara es troba tancada per amenaça de ruïna, sens dubte és el lloc idoni per fer-lo.

Els cinc centres d'interpretació del COMEBE són el de Pinell de Brai (Les veus del front), que fou el primer, inaugurat el 2005; el de Batea (Hospitals de sang); Corbera (115 dies) i Vilalba dels Arcs (Soldats a les trinxeres), tots tres oberts el 2008; i el de la Fatarella (Internacionals a l'Ebre), que ha estat el darrer a ser inaugurat, el març de 2010. Són espais petits, però suficients,

13. Poble vell de Corbera d'Ebre. 2010. Fotografia: F. Xavier Menéndez.

14. Trinxeres dels Barrancs (Vilalba dels Arcs, Terres de l'Ebre) (2005). Fotografia: F. Xavier Menéndez

15. Cota 705. Serra de Pàndols. Monument a la Lleva del Biberó (2010). Fotografia: F. Xavier Menéndez. Dedicada, però, a tots els combatents de la Batalla de l'Ebre.

que expliquen monogràficament diferents aspectes de la Batalla de l'Ebre. Un d'ells, el de Corbera, força més espaiós, té vocació de ser el centre mare i globalitzador de tots, ja que, a més d'explicar l'afectació del combat a Corbera, narra els 115 dies de la batalla de l'Ebre, de manera extensa, completa i cronològica, en tots els fronts.

Han estat dissenyats i museografiats per professionals i empreses competents, amb un resultat positiu, equilibrat i rigorós, i amb unes inversions moderades. Tots presenten peces originals (armament i objectes de la vida quotidiana), juntament amb documents i diaris de l'època, fotografies, maquetes i reconstruccions a escala 1:1 de diversos ambients: hospitals de campanya, trinxeres, estances domèstiques, etc., amb maniquins. L'ambient de les sales és notablement fosc, amb il·luminacions que emanen des de les mateixes vitrines i plafons, i que facilita també la visió dels nombrosos recursos audiovisuals. Cada centre també disposa d'un vídeo introductori, amb pel·lícules d'època i gravacions de testimonis, que emmarca cadascun dels àmbits temàtics.

Hem d'afegir un sisè centre d'interpretació, el Centre d'Estudis de Gandesa, darrerament incorporat al COMEBE. Es tracta d'un museu creat a les antigues escoles de la població per un grup d'estudiosos i col·leccionistes locals. Ara està immers en un procés de modernització museogràfica, però durant molts anys va consistir en una acumulació de bales, armes, carcasses de projectils, cascs, insígnies i altres materials purament "arqueològics" que els promotors havien anat recollint dels camps de confrontació i dipositant en vitrines, per tal de difondre –amb uns plafons casolans– les vicissituds de la batalla de l'Ebre. El fet és que quan es va crear el COMEBE, aquest centre i aquesta entitat (i de passada la capital de la comarca i el seu ajuntament) no van ser convidats a participar-hi. En un primer moment, tal vegada per excés d'academicisme i de purisme universitari (també amb qüestions polítiques pel mig), el projecte de museïtzació de la Batalla de l'Ebre es va permetre el luxe de discriminar i deixar de banda els que realment disposaven de "col·lecció". En fi, aquesta situació ja està feliçment superada. El COMEBE, format inicialment el 2002, per la Generalitat, el Consell Comarcal de la Terra Alta i sis ajuntaments de la comarca, es va ampliar el 2005 a onze consistoris, i a quinze el 2007.

El projecte de recuperació dels espais de la Batalla de l'Ebre s'ha anat desenvolupant de manera sostinguda, des del primer, elaborat per Edmon Castell i Lluís Falcó (1999), impulsat des del Taller de Projectes i des del Departament de Didàctica de les Ciències Socials de la UB, sota la direcció, entre d'altres, de Xavier Hernández. Amb la configuració definitiva del COMEBE (2002), el control científic canvià de mans, i ja menat per Josep M. Solé Sabaté i Lluís Tormo, es féu l'encàrrec del Pla director dels espais de la

Batalla de l'Ebre a l'empresa Artimetria Estratègies per la Cultura, dirigida per Antoni Laporte (2003).

El Pla establia un seguit de centres d'interpretació i d'espais rehabilitats pel territori, que, com hem vist, s'han anat executant de manera eficient i sostenible, sobretot des que el COMEBE es vinculà al Memorial Democràtic, el 2008. Però ja molt abans del moment actual, en què el nou govern català en podria qüestionar la dimensió, aquest ja ha anat exterioritzant evidents símptomes d'esgotament i d'insostenibilitat. Com hem dit, aquest organisme compta a la Terra Alta amb cinc centres d'interpretació (sis amb Gandesa) i amb quinze indrets més, visitables. L'existència de tants centres –petits i, com hem dit, ben museografiats–, però tan dispersos, sense una central potent, comença a passar factura. Els ajuntaments titulars, l'any 2010, n'han tancat al públic dos: el de Soldats a les trinxeres de Vilalba dels Arcs, inaugurat el 2008, i el d'Internacionals a l'Ebre de la Fatarella, obert nou mesos abans. El problema és evident: en aquesta etapa de crisi i de retallades, els alcaldes no en poden assumir el manteniment ordinari i les despeses de personal. També han anat tancant, durant els darrers temps, d'altres en diversos períodes al llarg de l'any, també per problemes de personal, per la qual cosa s'oferien a grups i escoles previ horari concertat. També alguns dels “jaciments” (com les trinxeres i refugis reconstruïts a l'aire lliure) presenten problemes de conservació i manteniment. Per altra banda, més amunt ja hem apuntat les deficiències quant a senyalització a les carreteres.

Un altre problema d'aquesta Xarxa és la manca d'un centre neuràlgic potent, d'una autèntica capçalera, que faci de centre de recepció de visitants i els redirigeixi a les diferents rutes, centres i espais. Se'm dirà: si ja hi és! És el *115 dies de Corbera*. Efectivament, aquest té aquesta vocació. És un centre més gran que els restants –no gaire, però també disposa d'espais tècnics i de centre de documentació– i que, a més d'explicar Corbera, fa un relat cronològic de tota la batalla. Però no n'hi ha prou. No fa el paper de gran centre capçalera. La Xarxa d'Espais de la Batalla de l'Ebre necessita un autèntic museu, gran, potent, que faci de locomotora del projecte, que en sigui el buc insígnia. Però, en comptes de prioritzar una capçalera forta, s'ha optat per la creació de petits centres d'interpretació temàtics (potser excessius) i per la rehabilitació d'espais al territori (potser no calia tants), abans de tenir realment els mitjans econòmics i humans per poder assegurar, en tots, l'atenció al públic, així com el manteniment i la senyalització necessaris. La mateixa arquitectura del projecte preconitzava aquest model dispers: un consorci local, constituït per tants ajuntaments, el que vol és tenir a cada poble una part del tot. Tots volen beneficiar-se, lògicament, del turisme memorial que genera. Però aquest model descentralitzat, equilibrat des del punt de vista del territori, amb un treball en xarxa horitzontal, s'està revelant, a l'hora de la veritat, com un projecte insostenible, repetitiu, excessiu, difícil de vendre (quants espais pot anar a veure en un dia un visitant de l'Àrea Metropolitana de Barcelona?)

16

17

18

16. Memorial de Les Camposines (La Fatarella, Terres de l'Ebre) (2005). Fotografia: F. Xavier Menéndez.

17. Memorial de Les Camposines (La Fatarella, Terres de l'Ebre) (2005). Fotografia: F. Xavier Menéndez.

18. Fulletó de la Xarxa d'Espais de Memòria del Memorial Democràtic

ELS REPTES I CONFLICTES QUE COMPORTA LA MUSEÏTZACIÓ DE LA MEMÒRIA

La recuperació del patrimoni memorial i la seva museïtzació, una matèria tan sensible, lògicament genera controvèrsies i conflictes. Hi ha agents que són extremadament crítics amb algunes intervencions memorials, sobretot en sectors acadèmics i universitaris, molt polititzats, i en gran part de les associacions del sector. Aquestes contradiccions s'han palesat i debatut recentment en el Congrés Internacional "Espai urbà, memòria i ciutadania", celebrat a Barcelona (15-18 de març 2011), organitzat pel Memorial Democràtic i pel CEFID-UAB.

En primer lloc, cal dir que els historiadors han valorat tard i malament el patrimoni memorial. No l'han considerat una font de recerca històrica. Tampoc la societat civil s'ha mobilitzat per recuperar-lo i mantenir-lo, i més aviat hi ha hagut una manca de demanda social en aquest terreny. En aquest context, s'han perdut irremeiablement molt elements, monuments, plaques o pintades –sobretot franquistes– enmig de la indiferència ciutadana. En molts casos, les destruccions han estat impulsades i celebrades per sectors socials progressistes, com a alliberament i expiació. La sensibilització per la recuperació d'aquest patrimoni és, per tant, un fenomen tardà i recent.

És evident que l'explotació del patrimoni cultural és un recurs de dinamització econòmica i turística. Així ho entenem els gestors patrimonials, i també molts ajuntaments que el consideren un pol de desenvolupament econòmic. Això és perfectament compatible amb el rigor científic, el gaudi i la transmissió de coneixement històric.

Però, quan parlem de la Guerra Civil i el franquisme, estem treballant amb una matèria delicada, sensible, amb víctimes i victimaris, amb vencedors i vençuts, amb protagonistes directes que han patit presó, tortura, exili i oblit, o amb els seus familiars i descendents. El relat històric no es pot frivoltzar ni banalitzar. S'ha d'elaborar un discurs ètic i valent; rigorós, però just; objectiu, però crític; equànim, però compromès; amb valors de pau i de justícia, que reivindiqui la vàlua de la democràcia, la llibertat i la justícia social, i sense ser pamfletari. Cal intentar crear empatia. Se'm dirà: això és el que correspon a tot museu. Efectivament, qualsevol ha de transmetre valors, ha de practicar un discurs obert que porti el visitant a fer-se preguntes, ha d'intentar ser una àgora que generi coneixement, però també dubtes, que no defugui el conflicte, que conciti el debat i el diàleg, que comuniqui sensacions i emocions, que formi ciutadans conscients i responsables. Però, quan estem parlant de memòria democràtica, aquest deure que tot museu té es converteix en quelcom imprescindible, en una condició indispensable. Per tant, els centres i espais de MD no poden fer només història, han de fer memòria. Però això no es pot portar a terme sense exposar els fets històrics, científicament, pedagògicament, però, a més, els espais i el seu patrimoni tangible han d'explicar alguna cosa més: el que van significar aquells actes per al país i per a les persones que es van sacrificar, al mateix temps que reten homenatge, reivindiquen, recorden, reparen i dignifiquen els seus protagonistes. Aquesta dualitat entre memòria i història –són els centres del MD espais de memòria, o simplement d'història?– és un dels debats que actualment es plantegen els diversos agents del sector. Un debat, creuat pel patrimoni. Són conceptes diferents, però mentre uns volen combinar ambdues accions en una estratègia memorial (és el meu cas) i parlar d'espais de memòria amb història, d'altres insisteixen a separar-los i a no barrejar-los. De fet, molts ja prefereixen parlar de “memòries”, més que de memòria. Perquè són plurals, subjectives, i personals.

19 i 20. Centre d'Interpretació 115 dies (Corbera d'Ebre, Terres de l'Ebre). Imatge del muntatge museogràfic (2010). Fotografia: F. Xavier Menéndez.

21. Centre d'Interpretació Internacionals a l'Ebre (La Fatarella, Terres de l'Ebre). S'observa dos grups de banderes, les dels països que donaven suport a la República i les que donaven suport a Franco. Entre les darreres, destaca la bandera nazi, que provoca rebuig en un sector de visitants (2010). Fotografia: F. Xavier Menéndez.

Crec que, en línies generals, els espais de la Xarxa contextualitzen amb eficàcia els fets històrics, combinant raonablement el coneixement amb la transmissió de valors democràtics i amb l'homenatge als combatents. Crec que sí, que fan memorial. Però algunes propostes museogràfiques (i ara em refereixo més concretament als escenaris de l'Ebre) són posades en dubte per alguns sectors, que no accepten veure en una mateixa vitrina els uniformes dels dos bàndols, que no digereixen bé veure les propagandes dels dos exèrcits equiparats en un mateix centre, que no aproven que a les Camposines visquin plafons amb històries de vida de soldats franquistes i republicans, que creuen que una simple cronologia de la batalla de l'Ebre és asèptica i imparcial. En definitiva, desconfien d'una museografia massa neutral, equidistant, que no converteix els espais realment en llocs de memòria, que abusa de la "ideologia de la reconciliació" i del consens. També constaten que a les plaques dels monuments hi apareixen poc els valors republicans, que es reivindica molt la pau i la llibertat, però poc la república. No dubto que una visió anivelladora (en una batalla sempre hi ha dos bàndols) sigui dolorosa per als antifranquistes. Encara recordo com mig autocar de l'Associació El Pont de la Llibertat-L'Hospitalet Antifranquista se'm va enutjar quan vam visitar el centre Internacionals a l'Ebre de la Fatarella. S'hi exposaven, en un cantó, les banderes dels països que van nodrir les Brigades Internacionals. I a l'altre lluien les dels països que van ajudar Franco: la portuguesa, la italiana i l'alemanya, amb la creu gammada nazi, que va indignar i ofendre uns quants dels meus acompanyants. Però si pensem en els joves, que són els que han d'entendre el que vam perdre i el que ens va costar tant de reconquerir, no podem renunciar a emprar l'imaginari feixista, la simbologia franquista, per exposar i il·lustrar els fets. Per això, hem de retirar els símbols franquistes de l'espai públic, és clar, però lluny de destruir-los, s'han de lliurar als museus.

Cal ser capaços, doncs, d'explicar la pluralitat –dels dos bàndols, i fins i tot dins de cada un– sense caure en el neutralisme. Però no és fàcil. Es poden integrar espais franquistes –com ja es fa: búnquers del Pirineu, el Merengue, el coll del Moro... Però, i els espais estrictes de memòria franquista? Es pot integrar el via Crucis requetè de l'Ebre? O fent la pregunta pel broc gros: es pot reciclar el Valle de Los Caídos? Es pot museïtzar? Evidentment, és patrimoni, ens agradi o no: no es pot destruir. Però serveix per explicar Memòria Democràtica? Es pot museïtzar "Via Laietana"? O és fer topografia del terror? Jo crec que sí, que amb tècnica museogràfica, es pot aconseguir. Bé s'ha fet amb els camps de concentració nazis. I no se m'acut res de més terrible. Però, quins en són els límits? És exposable el garrot de Puig Antich? Posaré un darrer exemple: al cementiri de Lleida hi havia diverses fosses comunes, de víctimes del franquisme, però també amb persones que van patir la violència revolucionària. S'han dignificat totes dues. I és que si volem fer memòria democràtica de veritat, hem d'homenatjar les víctimes del franquisme, però també hem de reconèixer les dels incontrolats de la rereguarda republicana.

Xarxa d'Espais de Memòria de Catalunya

ALT PIRINEU I ARAN

- Espais de Memòria de la Val d'Aran
- El Camí de la Llibertat (Alt Aneu)
- Itinerari pels búnquers de la Línia de Defensa dels Pirineus i la Guingueta d'Arreu
- El front de guerra a la zona de Biure (Llavorsí)
- Punt d'informació sobre la Guerra Civil i la postguerra a la Vall de Cardós
- Camins de la Guerra Civil (Biallo)
- Tirivà: destrucció i reconstrucció d'un poble adoptat pel "Caudillo"
- Els búnquers del tossal de Sant Joan de Vilatorrada (Soriguera)
- Presa-Museu Camí de la Llibertat (Sort)
- Parc dels búnquers de Martini i Montellà
- Casa Bonifaci. Museu de Llimiana
- Isona: la reconstrucció d'un poble entre dos fronts (Isona i Conca Dellà)
- Itinerari "El front republicà de la Posa" (Isona i Conca Dellà)
- Camí de l'exili per Salau (Alt Aneu)
- Itinerari dels búnquers de la línia de defensa dels Pirineus de la Vall de Cardós

GIRONA

- Refugi antiàeri de Roses
- Museu Memorial de l'Exili (la Jonquera)
- Memorial de l'Exili - Coll dels Belitres (Portbou)
- Ruta Walter Benjamin (Portbou)
- Retirada i camins de l'exili (Alt Empordà)
- Refugi de l'Escola Ruiz Giménez (Palamós)
- Camp d'aviació de Colli
- Refugi antiàeri del Jardí de la Infància (Girona)
- Presa provincial al Seminari diocesà (Girona)
- Fossa comuna al cementiri vell de Girona
- Pont del riu Ter (Torreella de Montgrí)

LLEIDA

- Itinerari pel cap de pont de Balaguer
- El Merengue (Camarasa)
- Búnquers de Foradada
- Refugi antiàeri de l'església de Santa Maria d'Agramunt
- Espais de la Guerra Civil a la Segarra (Cervera - els Plans de Sió)
- Cervera dins el mapa concentracionari de franquistes
- L2: Itinerari dels espais de la Guerra Civil a Vallbona de les Monges
- Aeròdrom d'Alfàs
- Sota les bombes. Itinerari dels bombardeigs a les Borges Blanques

CATALUNYA CENTRAL

- Memorial de l'Exèrcit Popular (Pujalt)

BARCELONA

- Refugi antiàeri del Parc (Calella)
- Camp d'aviació de Rosanes (la Garriga - l'Ametlla del Vallès - les Franqueses del Vallès)
- Refugi antiàeri de l'estació de la Garriga
- Granollers: el bombardeig del 31 de maig de 1938
- Refugi antiàeri de la plaça de Macià (Sant Adrià de Besòs)
- Museu d'Història de la Immigració de Catalunya (Sant Adrià de Besòs)
- Espai Memorial Democràtic (Barcelona)
- Camp de la Bota (Barcelona - Sant Adrià de Besòs)
- Boteries antiàeriors de Sant Pere Màrtir (Espurgues de Llobregat)
- Can Riera. Espai de Memòria de l'Hospitalet (Hospitalet de Llobregat)
- Federació Obrera de Molins de Rei
- Camp d'aviació dels Monjos (Santa Margarida i els Monjos)
- Les boteries antiàeriors del Turó de la Rovira (Barcelona)
- Refugi antiàeri de Gavà
- Coves de Sant Oleguer (Sabadell)
- Arenal i polígon de l'aeròdrom de Sabadell

TERRES DE L'EBRE

- Centre d'interpretació "Soldats a les trinxeres" (Vilalba dels Arcs)
- Trinxeres dels Barancs (Vilalba dels Arcs)
- Mirador del Baixet (Vilalba dels Arcs)
- Trinxeres de les Doves (la Fatarella)
- Centre d'interpretació "Hospitals de sang" (Batea)
- Poble Vell de Corbessa d'Ebre
- Centre d'interpretació "115 dies" (Corbessa d'Ebre)
- Coll de Moro (Gardesa)
- Refugi antiàeri del carrer de Sant Josep (Flix)
- Memorial de les Camposines (la Fatarella)
- Castell de Móra d'Ebre
- Refugi de la plaça de la Font Gran de Berisaset
- Cases caigudes al Pinell de Brai
- Centre d'interpretació "Les veus del front" (el Pinell de Brai)
- Mirador de la serra de Pandols (cota 705) i Cub de la Pau (el Pinell de Brai)
- Camp d'aviació de la Sénia
- Centre d'interpretació "Internacionals a l'Ebre" (la Fatarella)

TARRAGONA

- Espais de memòria a Tarragona
- Itinerari dels Espais de la Guerra Civil a Cambrils

Un patrimoni col·lectiu:

La lluita per les llibertats ha deixat arreu de Catalunya una gran quantitat d'empremtes que constitueixen un valuós patrimoni memorial. És una tasca primordial la conversió d'aquests llocs de memòria en veritables espais de commemoració i homenatge, i també la seva transformació en instruments vius per a la reflexió, la divulgació històrica i la pedagogia social de les actituds i els valors necessaris per a construir i aprofundir la democràcia del present.

La Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya està formada per un conjunt patrimonial heterogeni d'espais, llocs, vestigis, itineraris, fites... que fan visibles en el territori les marques del llegat del nostre passat recent. La memòria també roman en documents i en el record de totes les persones que ens han deixat el seu testimoni.

Un patrimonio colectivo:

La lucha por las libertades ha dejado en toda Cataluña una gran cantidad de huellas que constituyen un valioso patrimonio memorial. Una tarea primordial es la conversión de estos lugares de memoria en auténticos espacios de conmemoración y homenaje, así como su transformación en instrumentos vivos para la reflexión, la divulgación histórica y la pedagogía social de las actitudes y los valores necesarios para construir y profundizar la democracia del presente.

La Red de Espacios de Memoria Democrática de Cataluña está formada por un conjunto patrimonial heterogéneo de espacios, lugares, vestigios, itinerarios... que hacen visibles en el territorio las marcas del legado de nuestro pasado reciente. La memoria también queda en documentos y en el recuerdo de todas las personas que nos han dejado su testimonio.

A shared heritage:

The struggle for freedom has left its mark in many places around Catalonia and these now constitute a valuable memorial heritage. Turning these memorial locations into real sites of commemoration and tribute is a priority task. They will become living tools which encourage reflection, disseminate knowledge of historical facts and provide social education to promote the attitudes and values needed for building and strengthening our democratic present.

The Network of Democratic Memory Sites of Catalonia is made up of a wide range of heritage sites, significant locations, remains, itineraries, landmarks, etc. that enable us to see the imprint of the recent past in our land. Our collective memory is also present in documents and in the eye-witness accounts provided by all the people who lived through those times.

Un patrimoine collectif:

La lutte pour les libertés a laissé de nombreuses traces sur le territoire catalan, qui constituent un précieux patrimoine mémoriel. La conversion de ces lieux de mémoire en véritables espaces de commémoration et d'hommage est une mission essentielle, tout comme leur transformation en instruments vivants pour la réflexion, la divulgation historique et la pédagogie sociale autour des attitudes et des valeurs nécessaires pour construire et consolider la démocratie contemporaine.

Le Réseau d'Espaces de Mémoire Démocratique de Catalogne rassemble tout un patrimoine hétérogène d'espaces, de lieux, de vestiges, d'itinéraires, de foyers... qui mettent en valeur sur le territoire les marques de l'héritage de notre passé récent. La mémoire demeure aussi dans les documents et dans le souvenir de ceux et celles qui nous ont légué leur témoignage.

Bibliografia

CASTELL, Edmon; FALCÓ, Lluís [coord.] (1999). *Pla d'ordenació dels Espais Històrics de la Batalla de l'Ebre*. Institut per al Desenvolupament de les Comarques de l'Ebre. Departament d'Obres Públiques. Generalitat de Catalunya.

GUIXÉ COROMINES, Jordi «Memorial Democràtic: un patrimoni col·lectiu». A: GUIXÉ, Jordi; INIESTA, Montserrat [ed.] (2009). *Polítiques públiques de la memòria*. I Col·loqui Internacional Memorial Democràtic (2007). Vic: Eumo Editorial.

GUIXÉ COROMINES, Jordi (en premsa). *Els discursos memorials a Catalunya, actuacions territorials i resistències urbanes d'un patrimoni emergent: Congrés Internacional Espai Urbà, memòria i ciutadania*. (Barcelona, 15-18 de març 2011). Memorial Democràtic Generalitat de Catalunya – CEFID UAB.

INIESTA, Montserrat (en premsa). El patrimoni democràtic: entre el valor cívic i el valor afegit: Congrés Internacional Espai Urbà, memòria i ciutadania. (Barcelona, 15-18 de març 2011). Memorial Democràtic Generalitat de Catalunya – CEFID UAB.

LAPORTE, Antoni; BOBES, Joaquina (ARTIMETRIA) (2004). «El Pla director dels espais de la batalla de l'Ebre». A: *Mnemòsine. Revista catalana de Museologia*. núm. 1 (2004) .

MENÉNDEZ Xavier (2005) «La recuperació de la memòria: estat de la qüestió a Catalunya» (dins el Dossier «Les Fosses comunes: la memòria soterrada»). *L'AVENÇ. Revista d'Història i Cultura*, núm. 299 (2005).

Per veure la situació el 2004, i copçar-ne l'evolució set anys després, vegeu també el dossier monogràfic «Els museus militars: museïtzar la guerra, impulsar la pau». A: *Mnemòsine. Revista catalana de Museologia*, núm. 1 (2004), amb treballs de J. SURROCA, J. MONTLLÓ, X. HERNÁNDEZ, E. CASTELL, LL. FALCÓ, A. LAPORTE, E. PUJOL i altres.

Un altre dels retrets que es fa a la Xarxa d'Espais del MD és que la gran majoria pertanyen a un període concret: la Guerra Civil. En canvi, n'hi ha pocs d'especialitzats en l'antifranquisme o simplement en l'època franquista. Però aquest fet, ben evident, no respon a una intencionalitat política destinada a menystenir l'antifranquisme, sinó que simplement la Xarxa s'ha bastit a partir de la realitat patrimonial del territori, on domina l'arqueologia de la Guerra Civil. En qualsevol cas, és cert que cal reequilibrar-la, i serà bo que el MD prioritzï en el futur aquell període.

Finalment, acabo fent referència a un altre dels conflictes i retrets que genera la Xarxa: la simplificació de l'oferta cap a un “turisme memorial”, que ja hem esmentat més amunt. Alguns sectors consideren que la integració de les rutes i centres de MD en *packs* globals de desenvolupament turístic frivolitza, banalitza i degrada el projecte memorial, i que pot degenerar en turisme de guerra, en parcs temàtics amb dosis de morbositat, perversitat i mercantilisme. El perill hi és, però es combat amb rigor, gestió i professionalitat. I, sobretot, es gestiona sense renunciar a actuacions tendents a captar públics. Perquè, sense visitants, a qui transmetrem els valors de la Memòria Democràtica?